

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МЕЦЕНАТСТВА В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У праці уточнюються ключові поняття дослідження (благодійництво, меценатство, спонсорство), розглянуто їх мотивацію. Досліджено специфічні особливості формування українських традицій меценатства. Проаналізовано європейські традиції меценатства в культурному розвитку України.

Ключові слова: *меценатство, благодійність, традиції, матеріальна допомога, культура.*

The paper clarified the key concepts of research (charity, patronage, sponsorship) and their motivation was examined. Specific peculiarities in formation of the Ukrainian traditions of patronage were analyzed. The European tradition of patronage in the cultural development of Ukraine was researched.

Keywords: *patronage, charity, traditions, financial aid, culture.*

Меценатська діяльність в Україні має давню історію. Меценатська діяльність в галузі культури спрямована в першу чергу на забезпечення доступу всіх верств населення до культурних цінностей, надання допомоги талановитій молоді, охорону, збереження і примноження культурної та мистецької спадщини. Мета роботи – дослідити європейські традиції меценатства в історії культури України.

За "Словником української мови", "меценат" – це "багатий покровитель наук та мистецтв, а також їх представників" [1, 697], а "меценатство" – "діяльність мецената; покровительство мецената" [1, 697].

Інтерес до меценатства з'являється у 80-х роках ХХ ст., зумовлюючи появу низки публіцистичних творів, а з часом і наукових досліджень В. Ковалинського, М. Слабошпицького, В. Борисенко, І. Кравченка, Ф. Ступака, О. Ткаченко, В. Ульяновського, В. Червінського, А. Чередниченка, Ю. Шевчука, Н. Яковенко, О. Гриценка, О. Різника, М. Стрихи, О. Козулі, З. Хижняк, В. Кривошия, Я. Ісаєвича, О. Доніка, І. Джюби, О. Пирога та ін. Однак історія українського меценатства у всій своїй повноті його практик і форм поки що не написана.

Закон України "Про благодійництво та благодійні організації" від 16 вересня 1997 року тлумачить "меценатство" як різновид "благодійництва": "Благодійництво – то є добровільна пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги, специфічними формами благодійництва є меценатство, спонсорство, меценатство – добровільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними особами набувачів благодійної допомоги; спонсорство – добровільна матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними та юридичними особами набувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (назви), торгової марки" [3].

Юридичний зміст, вкладений в поняття "меценатство" у Законі України "Про благодійництво та благодійні організації", суперечить історичному змісту, адже меценатство традиційно пов'язується із благодійницькою діяльністю в культурно-мистецькій сфері. Саме таке тлумачення дає і "Словник української мови".

Терміни "меценат" і "меценатство" як синонімічні щодо термінів "благодійник" і "благодійництво" іноді використовуються і в сучасній науковій літературі й публіцистиці. Так, М. Слабошпицький у нарисі "Українські меценати" вживає термін "меценатство" на означення будь-якої благодійницької діяльності, включно з фінансуванням бізнесових, спортивних, освітніх проектів, фінансової допомоги хворим тощо [4, 7]. У рецензії на працю М.Слабошпицького автор університетського спецкурсу "Історія українського меценатства" також використовує термін "меценатство" як синонім терміна "благодійництво": "Витоки і поширення українського меценатства нерозривно пов'язані з утвердженням християнства на Русі. Турбота про бідних була невід'ємною часткою ...соціальної політики київських князів. Для них, князів, було нормою, що кожен старець і вбогий міг будь-коли приходити на княжий двір і брати... питво і їжу, гроші й одіж" [5]. Турбота про бідних – благодійність – справді була частиною соціальної політики давньоруських князів, які сприйняли християнські ідеї; тоді як меценатство було частиною їхньої культурної політики.

Провідною ідеєю традиції благодійництва було й залишається милосердя, сенс якого "Словник української мови" визначає як "добре, співчутливе ставлення до кого-небудь" [1, 706], а "Толковий словарь живого великорусского языка" В. Даля – як "свойство, качество благотворящего...", звідки: "Благотворительный – о человек[е]: склонный к благотворению, готовый делать добро, помогать бедным; об учреждении, заведении: устроенный для призрения дряхлых, увечных, хворых, неимущих или ради попечения об них" [2, 94].

Меценатство передбачає іншу мотивацію: меценатська діяльність здійснюється з наміром підтримати культурний процес, конкретного представника творчої інтелігенції, а не з міркувань милосердя, котрого представник "вільних професій" – художник, письменник, музикант – як правило, не потребував.

Звертання до мецената по матеріальну допомогу щодо видання (чи зібрання матеріалу, створення умов для написання тощо) твору часто було вимушеним кроком, у здійсненні котрого доводилось долати внутрішній опір: "Переступати ноги не хотіли через високі дожеві пороги, – зізнається Леся Українка, – і спотикатися на помостах гладких палаців меценатських" [6, 42].

Однак життя, обставини, ситуація, коли без допомоги мецената неможливо було здійснити творчий задум, змушувати звертатися по допомогу: "Оце напишу до одної кримської меценатки"... – повідомляла про свій намір Леся Українка [6, 289]. Допомога мецената часом оберталась спробами тиску на здобувача меценатської допомоги, скерувати його творчість, що викликало природний опір митця: "Прийшло мені раз показати незалежність думки при меценатах" [6, 139], – свідчить Леся Українка.

Наведені приклади з творів та листування Лесі Українки свідчать про те, що в меценатах поетеса вбачала не однодумців, а "грошові мішки", здатні забезпечити публікацію її творів. Звертання до таких меценатів було вимушеним актом, модель взаємодії суттєво відрізнялась від тієї, яка викристалізувалась у давньоримському гурткові Мецената, учасників якого об'єднувала і збагачувала творча атмосфера.

У радянську добу меценатство як один із напрямків благодійництва тлумачилось із класових позицій. Практики благодійництва при цьому оцінювались як пережиток, притаманний буржуазній культурі, отже, чужий соціалістичній. "Хоч би якими міркуваннями релігії, гуманності й моралі пояснювалась та обґрунтовувалась благодійність, в її основі лежать певні, хоч і не завжди усвідомлені класові інтереси" [7, 466], – відзначається в першому виданні "Большой советской энциклопедии". Більш розширеним є поняття "Благодійність" у другому виданні "Большой советской энциклопедии". Там міститься чітке визначення явища з компартійних позицій: "Благодійність – допомога, що лицемірно надається представниками панівних класів експлуататорського суспільства певній частині неіснуючого населення з метою обману трудящих і відвернення їх від класової боротьби. Капіталізм прирікає трудящих на зубожіння і вимирання. Крайнє зубожіння народних мас не тільки результат, а й невідмінна умова багатства й розкоші буржуазії. Так званою благодійністю – жалюгідними подачками – буржуазія намагається згасити в народних масах ненависть до капіталізму, стримати їх від революційної боротьби. Магнати капіталізму витрачають на "благодійність" цілі незначну не значну частину свої багатств, нажиті на голоді, злиднях і експлуатації трудящих" [8, 278]. Виходячи з такої оцінки благодійності, оцінювалось у радянській літературі й меценатство – як одна з її форм.

У радянську добу з ідеологічних міркувань було не тільки обірвано традицію українського меценатства, а й створено умови, які унеможливлювали об'єктивне теоретичне осмислення багатовікової історії меценатської діяльності, котра суттєво вплинула на розвиток національної культури. Внаслідок цього замість осяжного корпусу досліджень на базі історичних документів та повідомлень, розвідок, інших матеріалів другої половини XIX – початку XX ст. сформувалася велика "біла пляма".

Уточнення потребують і схеми періодизації історії українського меценатства, які пропонують сучасні дослідники. Зокрема, в інтернеті, у статті "Українські меценати" запропоновано таку схему. Ця схема загалом правильно окреслює етапи розвитку традиції українського меценатства, однак викликає і певні застереження. У першому розділі "Коріння українського меценатства" не дотримано принципу станового визначення меценатів. Якщо основоположниками меценатської діяльності в Київській Русі були князі, то до якої суспільної верстви належали "Галицько-Волинські фундатори" та "польсько-литовські благодійники"? Чому польсько-литовські, а не литовські та польські, адже українські землі були спершу інкорпоровані до складу Великого князівства Литовського, а вже пізніше, внаслідок підписання Люблінської унії, приєднані до польської корони.

Досить еkleктичним, на нашу думку, є набір гасел другого розділу "Епоха українського відродження", оскільки в ньому не визначено станової приналежності головних фігурантів меценатів, що не сприяє розкриттю мотивів меценатської діяльності, різних у представників міського цехового ремісництва і дрібної та середньої шляхти, котра створила самоврядні світсько-церковні братства – та у представника вищого українського православного духовенства Петра Могили; у князів Костянтина Івановича та Василя Костянтиновича Острозьких – і козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Різні сходинки на ієрархічній драбині шляхетського стану займали українські жінки-меценатки – княгиня Анастасія Гольшанська – фундаторка перекладу й видання Пересопницького Євангелія, княгиня Раїна Вишневецька, яка фундувала ряд монастирів, та інші княгині і княжни-меценатки – шляхтичка Галшка Гулевичівна, яка подарувала ділянку землі у Києві під братську школу, яка невдовзі перетворилася в ушлявлену Києво-Могилянську колегію.

Отже, на нашу думку, меценатську діяльність у добу Давньої Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, козацької держави та подальших історичних періодів доцільно класифікувати: за ознакою станової приналежності меценатів, що дозволить адекватно охарактеризувати феномени князівського меценатства Київської та галицько-Волинської Русі; князівське і шляхетське меценатство Литовсько-Польської доби; козацьке меценатство; меценатство братств; ремісничих цехів; меценатство українських дворян-поміщиків та меценатство нечисленної української буржуазії-промисловців підприємців.

Помилковим вважаємо виокремлення сьомого розділу "Меценати 30–80-х років XX ст.", адже в умовах радянського тоталітаризму, коли будь-які традиційні форми благодійництва взагалі, а меценатство з чітко окресленим національним характером особливо, були піддані нищівній критиці з ідеологічних пози-

цій, а соціальна база меценатства ліквідована, як і всі організаційні структури благодійництва, про меценатську діяльність у дійсному сенсі цього поняття не може бути й мови. Після поразки України в національно-визвольних змаганнях і встановлення на більшій частині її території радянської влади традиція меценатства обривається, певний час, до 1939 року, продовжуються на теренах Західної України. У 40-80-і роки ХХ ст. зберігалась вона тільки в діаспорі.

Викликає застережень і набір гасел у восьмому розділі хронологічної таблиці розвитку традицій українського меценатства, оприлюдненої в інтернеті, "Сучасне меценатство". Серед імен відомих меценатів (В.Пінчук, Р.Ахметов, Д.Фірташ та інших) чомусь не згадано імен тих людей, які входять до складу Ліги меценатів. Це тим більше дивно, що Ліга меценатів системно займається видавничою діяльністю, регулярно проводить Всеукраїнський конкурс української мови тощо. На нашу думку, варта уваги й меценатська діяльність Української Православної церкви (Київського Патріархату, за рахунок якого збудовано низку церков, зокрема у сільській місцевості, в архітектурі яких продовжуються традиції українського бароко; фіндування видань ґрунтовних праць з історії Української Церкви, зокрема таких, як "Історія Києво-Печерської Лаври" Д.Степовика та ін.)

Передумовою зародження меценатства у Київській Русі була її християнізація. Пересаджувани на давньоруський ґрунт паростки нової християнської культури візантійського зразка – культова архітектура, музика, література – потребували величезної організаційної, моральної та матеріальної підтримки. З часів рівноапостольного князя Володимира ця підтримка здійснювалась у формах меценатської діяльності. Імовірно, в Київській Русі побутували й дохристиянські форми меценатства як підтримки епічних співців – легендарного Баяна, літописного Мішуті та ін., однак документальних підтверджень цього припущення поки що не знайдено.

Пріоритетом меценатської діяльності київського князя Володимира було будівництво храмів – у Києві (церква Св. Василя та Десятинна у 996 р.), у Вишгороді, Берестові, Білгороді. Значно ширшою була меценатська діяльність київського князя Ярослава Мудрого, охоплюючи будівництво християнських храмів (найвидатнішою спорудою, що постала під його патронатом, була Софія Київська 1037 р.), а також "книжну науку", освіту, мистецтво. У часи Ярослава Мудрого, котрий, окрім державних, вкладав у різні культурні проекти і власні кошти, меценатство Київської Русі досягло свого найвищого розквіту. Імовірно, до меценатської діяльності долучались боярсько-дружинні верстви, однак достовірних підтверджень цьому немає. Зате документально засвідчено, що в першій половині XII ст. на кошти київських купців був споруджений на Подолі храм Св. Богородиці Пирогощі – покровителька хлібної торгівлі. Це є цінним прецедентом меценатської діяльності купецького стану.

Меценатські традиції київських князів продовжили князі Галицько-Волинські, фіндуючи передовсім будівництво православних храмів, підтримуючи мистецтво іконопису, фрескового розпису тощо. У Галицько-Волинському літописі, зокрема, засвідчено, що Мстислав Володимирович фіндував будівництво Чернечої обителі Різдва Пречистої Богородиці в Луцьку, Церкви Успенія Пресвятої Богородиці у Володимирі (Волинському). Данило Галицький збудував церкву Св. Івана в Холмі [9]. Лінія розвитку давньоруського меценатства була обірвана татарською навалою.

Окремого дослідження потребує меценатська діяльність литовських князів після інкорпорації частини русько-українських земель до складу Великого князівства Литовського, котре відтоді стало називатися Велике князівство Литовське і Руське. Литовські князі, окрім замків, будували православні церкви і монастирі, давали щедрі пожертви діючим, дбали про розвиток освіти тощо. У Литовську добу відроджується давньоруська традиція князівського меценатства, досягаючи найвищого розвитку в діяльності руських князів, насамперед князів Острозьких; діяльності жінок меценаток князівського походження – Анастасії Гольшанської, Ганни Гойської, Раїни Ярмолинської, Раїни Могиленки-Вишневецької, котра діяла в освітній сфері (створення Острозької "слов'яно-греко-латинської школи", книговидання, підтримка монастирів, церков тощо).

Характеризуючи становище Волині й Центральної України напередодні національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, Н.Яковенко, зокрема, відзначає ті зміни, які відбулися у середовищі української шляхти, котра була хранителькою меценатських традицій: "У першій половині XVII століття шляхта Волині й Центральної України не діє як живий соціальний організм, – підкреслює дослідниця. – Її політична активність забезпечує лідерська князівська група. Роль не такого яскравого, але стабільного консерванту звичаїв і традицій виконує папський прошарок, у тон йому підіграє дрібношляхетське середовище. Найвиразніше це проявилось через постачання кадрів у церковне й культурне життя. Адже ідеологічне підґрунтя культурного ренесансу кінця XVI – початку XVII століття готували переважно вихідці зі шляхти під охороною князівського протекторату, розпочавши зі створення при дворі князів Острозьких знаної "слов'яно-греко-латинської" школи – Острозької академії" [10, 298]. Князівські роди були політичним проводом української шляхти, втративши який після відмирання одних родів та з денационалізації інших, шляхта опинилася на марґінесі бурхливих соціокультурних змін. "Впав князівський дах, який підтримував архаїчну непорушність традиційних суспільних структур, із раптовою катастрофічністю з'ясувалось, що в новій – козацькій – Україні родовій знаті, по суті, немає місця, – наголошує Н.Яковенко. – Мов перед лицарем на роздоріжжі, перед нею від середини XVII століття стелилося тільки два шляхи: направо підеш – козаком станеш, наліво підеш – поляком обернешся" [10, 298].

Як відомо, родова українська шляхта ішла в ті часи направо і наліво, постачаючи кадри до козацького й церковного проводу; поширювалась в козацькому середовищі, поряд з іншими, і прадавні традиції меценатства, а колонізуючись, втрачали зв'язки з українською культурою. Оцінюючи внесок боярства в українську історію, Н.Яковенко стверджує: "...На долю боярсько-князівської еліти впродовж XIV – початку XVII століття випала зовні малопомітна, але вельми важлива роль підмурівка, який забезпечив цілісність. Визнання владою цієї еліти як злитованої корпоративної одиниці на тодішні мірки біло рівнозначне визнанню територіальної автономії. Боротьба бояр за розширення своїх прав привела до законодавчого зміцнення цієї автономії, прокладаючи шлях правовому утвердженню інших вільних станів, котрі тільки-но зароджувалися. Поза тим, саме на елітарному рівні завдяки його вищій освіченості було законсервовано "історичну пам'ять" про власну самодостатність" [10, 299]. Отже, історична доля української еліти полягала в тому, щоб виконувати функції "охоронця та гаранта цілості свого народу" [10, 299], функції охоронця етнонаціональних традицій, серед яких вагоме місце займала успадкована традиція меценатства.

Відродивши меценатські традиції Київської та Галицько-Волинської Русі, обірвані татаромонгольською навалою, українська боярсько-князівська еліта XIV – початку XVII ст. передала їх разом з іншими традиціями козацтву, котре здобуло право бути провідною верствою. Передача традиції меценатства у переломну епоху від української шляхти до козацтва, у лави якого широким потоком влились представники родової аристократії, була ключовим моментом в історії розвитку українського меценатства. Характеризуючи його, Н. Яковенко пише: "...У переломну добу, запалену жагою оновлення, лідерство від вартового (традиції – Н.К.) мав перейняти оновлював – палій, що суперечило самій природі шляхти. І тоді смолоскипи з її рук вихопили молодші й дужчі – козаки" [10, 299].

Прийнявши естафету меценатської традиції з рук шляхти, українське козацтво розвинуло її в добу Гетьманщини, що з особливою силою виявилось у меценатській діяльності гетьмана Івана Мазепи. Розмах меценатської діяльності Мазепи вражає: він – будівничий, який споруджує козацькі собори, оточує фортечним муром Києво-Печерську лавру, будує новий навчальний корпус Києво-Могилянської Академії, шанувальник мистецтв і меценат митців тощо. У багатьох архітектурних ансамблях, малярстві, іконописі, поетичних і музичних творах втілюється естетичний ідеал І.Мазепи, його уявлення про красу. Гетьман гідно продовжив і розвинув традиції своїх попередників – представників князівсько-шляхетських верств. Однак меценатство І.Мазепи має ті характерні особливості, що робить його класичним взірцем саме українського козацького меценатства.

Гетьман витрачав величезні кошти на будівництво грандіозних соборів, а водночас не подбав про будівництво для себе палацу, який міг би позмагатися з розкішними палацами його сучасників – Пєрта І, О. Меньшикова та ін., хоч мав для такого будівництва досить грошей. У добу І. Мазепи взагалі не велось палацового будівництва. "Старі великокнязівські палаци безслідно зникли, – відзначає А.Макаров у розвідці "Мазепа – будівничий", – а нові ніхто ніби й не збирався будувати" [11, 37].

Дослідник пише про "дім Мазепи" в Києві: "Серед двориків Київського Подолу й досі стоїть будинок, який кияни називають домом Мазепи. Скромність цієї споруди вражає. Великий будівничий України жив у звичайній кам'яниці, що складалась з двох кімнат загального типу, відокремлених одна від одної вузьким, як коридор, передпокоєм" [28]. Скромність гетьмана не була позірною, а впливала з норм козацької етики: його уявленню про особистий комфорт, як свідчить опис "дому Мазепи" на київському Подолі, відповідала звичайній кам'яниці, що мало чим відрізнялася від традиційного селянського житла. Такими ж були й уявлення інших визначних будівничих доби Гетьманщини: "...Григорій Захаржевський чи Дмитро Горленко... також багато будували, але все зробили вони не для себе, а для суспільних потреб, – підкреслює А.Макаров. – Добре освіченій козацькій Старшині було чуже суто азіатське ставлення до держави як до особистої власності її "хазяїна" та купки його друзів і родичів. Тут ще довго трималися за поняття, породжені козацькою демократією, згідно з якими справжнє життя людини – це її суспільне життя, служіння громаді, а будь-яка особистість – всього лише слуга "товариства", носій і речник його волі" [11, 37]. І. Мазепа вимірював свої досягнення тим, що зроблено для суспільства, а не вартістю особистого майна.

Не тільки щедрість у меценатській діяльності, а й потужний розум, освіченість, талант поета, майстерність у співі, гри на різних музичних інструментах тощо робили І.Мазепу людиною культури, довкола якої гуртувалися поети й митці, зокрема такі, як поет Іван Орновський, художник Іван Щирський. У творчій співдружності цих митців із гуртка І.Мазепи виникло мистецьки довершене видання у 1705 році в Києві поеми І. Орновського, присвяченої славному родові харківських полковників Захаржевських [11].

Масштабом особистості, потужним художньо-творчим потенціалом український гетьман І.Мазепа, на відміну від римського патриція Мецената, перевершував інших учасників свого гуртка, що засвідчує поява нового архітектурного стилю – "Мазепинського бароко" і створена ним "Пісня", котра стала народною.

Однак між гуртком І.Мазепи та Мецената є і спільність, насамперед щільна творча атмосфера, яка сприяла народженню свіжих художніх ідей і нормальному розкриттю різномірних граней.

Яскраву сторінку в історію українського меценатства вписав і чернігівський архієпископ і поет Лазар Баранович. "На відмінну від звичайного поета, поет-архієпископ мав можливість не лише зітхати і молитися, а й діяти, використовуючи надану йому владу, – відзначає А.Макаров у культурологічному дослідженні "Чернігівські Афіни". – І Лазар Баранович діяв. Наполегливо й енергійно. І як адміністратор, і

як книговидавець, і як будівничий церков і монастирів, і як фундатор братств, шкіл та шпиталів, і як поет, і як проповідник, і як педагог, і як меценат" [12, 8]. Лазар Баранович був організатором культурного процесу в Україні, засновником великого літературно-мистецького об'єднання, до якого входили видатні поети, художники, архітектори, історики, богослови, філософи. Об'єднані Л.Барановичем, вони створили в Чернігові культурний центр, який сучасники небезпідставно називали Чернігівськими Афінами. Культуротворча меценатська діяльність Л.Барановича є ключовим моментом у яскравій історії розвитку українського меценатства. Енергійна діяльність Л.Барановича свідчить, що, попри несприятливі для творчості обставини Руїни, меценатська традиція в тогочасній Україні не тільки не обірвалася, а навіть розквітла, зокрема відкривши новий етап у розвитку української барокової поезії.

Найвищим злетом підприємницького меценатства другої половини XIX – початку XX ст. була діяльність Василя Симиренка, спрямована виключно на розвиток української культури. Цей період багатий на імена меценатів, але їх меценатська діяльність носила іншу соціальну спрямованість.

Отже, українське меценатство сягає своїми коріннями давнини та має багату історію. На відміну від Росії, в Україні була європейська традиція меценатства. На початку XXI прийшов час актуалізувати й оптимізувати меценатську діяльність, взявши за приклад історію українського меценатства.

Використані джерела

1. Словник української мови: В XI т. – Т.IV / Ред. П. Й. Горещкий, А.А. Бурячок. – К.: Наук. думка, 1973. – 706 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.] / Владимир Даль. – Т.2— М. : Рус. яз., 1989. – 799 с.
3. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії укр. культури / М.Ф. Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2001. – 324 с.
4. Червінський В. Меценатство і український культурогенез / В. Червінський // Трибуна. – 2002. – №11–12. – С.36–37.
5. Закон України "Про благодійництво та благодійні організації" // Голос України. – 1997. – 15 жовтня.
6. Українка Леся. Зібрання творів: У V т. / Л.Українка. – Т. III. – К.: Держлітвидав, 1952.
7. Большая советская энциклопедия: В 65 т.- Т.6 – М., 1927. – 800 с.
8. Большая советская энциклопедия: В 51 т.- Т.5 – М., 1950. – 652 с.
9. Галицько-Волинський літопис // <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>
10. Яковенко Наталя. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 469 с.
11. Мазепа І. Листи та вірші / І.Мазепа. Мазепа-будівничий / А.Макаров [Текст] / І. Мазепа. – К. : Інст-т підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури УРСР, 1991. – 72 с
12. Макаров А. Чернігівські Афіни / А.Макаров. – К.: Мистецтво, 2002. – 281 с.